سەرەتای گوتاری نەتەوەسازی لە ڕێگەی مێژوونووسییەوە

(حوزنی موکریانی و سەرەتای گوتاری مێژوونووسانەی کوردی)

د. ئیسماعیل مەحموودی (*)
(هەورامانی ڕۆژهەڵاتی کوردستان)

(٢ – ٢)

حوزنی پرسی نەتەوەسازی و بەنەتەوەنیشاندانی کورد و گەیاندنی کۆمەڵگەی کوردی بۆ ئاستی هۆشیاریی نەتەوەیی وەک ئەرکی سەرەکی خۆی پێناسە کردبوو، بۆیە تا کاتی مردنی لە بەغداد سەرقاڵی ئەرکی ڕۆژنامەوانی (١٥) و هێنانی دیاردەی مۆدێرنی وەک چاپخانە (Hamilton, 1937 : 123)و وێنەگەری و لە سەرووی هەموویانەوە مێژوونووسیی بوو، هەقە بڵێین بەڕاستی ئەو پیاوە عاشقی کورد بوو، بۆ کورد و لەپێناو کورددا بە داماوی سەری نایەوە. (مەزهەر، کەمال، ٢٠٠٢: ١٨٩)

سۆز و عەشقی حوزنی بۆ کورد و هەست بە زەروورەتی ئەو سەردەمەی کۆمەڵگەی کوردی لە پاش شکستی پرۆژەی نەتەوەسازیی مونەوەران و سیاستەمەدارانی کوردی ئیستەنبوڵ و سلێمانی، حوزنی هان دا دەرفەتناسانە ئەم پرۆژەیە بگوازێتەوە بۆ بواری مێژوونووسی و بە نووسینی «غونچەی بەهارستان» گوتاری مێژوونووسانەی کوردی دەست پێ بکات.

١–٢) غونچەی بەهارستان:

«تەئریخ حسیات و نەجیبی ئینسان بڵند دەکات... ئینسان لەسەر ڕێگای تەرەقی و تەواوی بۆ مەنزڵی ئازادی و سەربەستی، دەباتە پێشەوە». (حوزنی موکریانی، ٢٠٠٧: ٥٨)

غونچەی بەهارستان یەکەم کتێبی مێژووی

کورد و کوردستانە، کە بە زمانی کوردی و لە لایەن (حوزنی موکریانی)یەوە لە ساڵی (١٩٢٥) دا بڵاو بووەتەوە. غونچەی بەهارستان سەرەڕای هەندێ هەڵەی مێژوویی و گرفتی میتۆدی (١٦)، کە تەرخان کراوە بۆ باسکردن لە مێژووی ڕەگەز، زمان، شارستانیەت و سەلماندنی کۆنبوون و مێژووییبوونی کورد، سەرەتای مێژوونووسی نەتەوە- تەوەر، دابڕانە لە سوننەتی پێشووی مێژوونووسی، کە ڕاستییەکەی هەمان ڕووداونووسی و ستایشی بنەماڵە دەسەڵاتدار و میرەکانی کوردستان بوو، کە بە زمانی فارسی نووسرابوون. لە غونچەی بەهارستاندا مێژوو جیا لەوەی هونەرێکی «زۆر شەریفە»، تەنیا «حیکایەتکردن و سەرگوزشتە و چیرۆک» نییە، بەڵکوو مێژوو لە بنەڕەتدا «خۆناسی و ئەوی تر ناسی»یە. (حوزنی موکریانی، ٢٠٠٧: ٥٧)بە واتایەک ناوەندی شوناسسازی و پێناسەکردنی شوناسی نەتەوەییە.

بە پێچەوانەی سوننەتی پێشووی مێژوونووسییەوە، واتە شەرعیەتبەخشین و ستایشی میرە کوردەکان و گێڕانەوەی ڕووداوی سیاسی، کورد و شوناسی کوردی و ژیانەوەی ڕابوردوو لەپێناو نەتەوەسازیدا دەبێتە ناوەندی سەرەکی غونچەی بەهارستان.

بەم وەسفە دەکرێت بڵێین؛ بە ناوەندکردنی کورد و کوردستان و پەردەهەڵدانەوە لە ڕابوردووی کوردستان، بە مەبەستی بە مەزن و کۆنارا نیشاندانی کورد و نیشتمانی کوردان، بۆ یەکەم جار لە غونچەی بەهارستانی حوزنی موکریانییەوە دێتە ناوەندی گوتاری مێژوونووسی کوردی و دەبێتە سەرەتای دەست پێکردنی گوتاری مێژوونووسانەی کوردی، بەم بۆنەیەوە دەکرێت غونچەی بەهارستان (١٧) وەک سەرەتای گوتاری مێژوونووسانەی کوردی پێناسە بکرێت کە لێرەدا ئاماژە بە گرنگترین

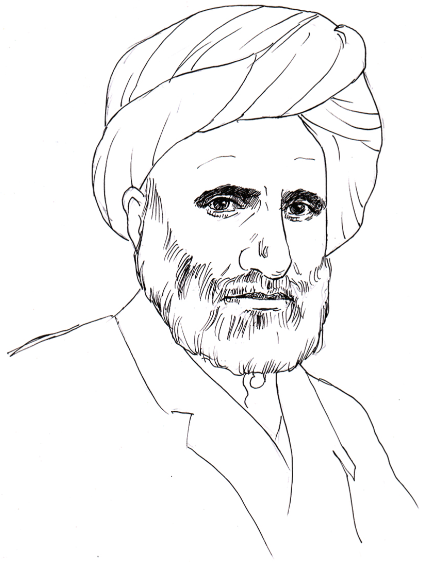

حوزنی موکریانی

تایبەتمەندییەکانی ئەم گوتارە دەکرێت.

١-٣) بە ئایینیکردنی خۆشەویستیی نیشتمان:

لە گوتاری مێژوونووسانەدا کە نەتەوە- ناوەندە، گشتگیرکردنی پرسی نیشتمان و سۆز و خۆشەویستی بۆ نیشتمان وەک سەرەتای نەتەوەسازی پێناسە دەکرێت، حوزنی لە غونچەی بەهارستاندا وەک بەرهەمێکی مێژوویی نەتەوە- تەوەر هەوڵ دەدات مانای نیشتمان و وەتەن لە زێدەوە بگوڕێت بۆ یانەی هاوبەشی هەموو کوردان، بە واتایەک کوردستان ببێتە نیشتمانی هەموو کوردان، گرنگتر لەوەی بە ڕەچاوکردنی بارودۆخی کۆمەڵایەتی و ئایینی بە هێنانی حەدیسی «حب الوطن من الایمان»، جیا لە بەخشینی شەرعیەت بە خۆشەویستی نیشتمان و بەپیرۆزکردنی، پێش بە بەرهەڵستی پیاوانی ئایینی، لایەنگری گوتاری ئوممەتی ئیسلامی و دەزگای خەلافەت دەگرێت و خۆشەویستی نیشتمان وەک ئەرکی ئایینی پێناسە دەکات،

لەم بارەیەوە دەنووسێت: «لازمە لەسەر هەموو میللەتی کورد و واجبە و شەرتی ئیمانیانە مەحەبەتی کوردستانیان هەبێت و خۆشیان بوێت و بزانێت؛ (خاک و خۆڵ و ڕەگی میللەت و شار و دێهات و سنووری وەتەنی، تەئریخ...) شەرتی باوەڕێتی. هەموو ڕۆژێک چەند جاران دووبارە باوەڕی تازە بکاتەوە، تاکوو ئیمان و دینی نەکەوێتە تەهلوکەوە. ئیمان و ئایینی ڕوو لە شکستەیی نەکا». (حوزنی موکریانی، ٢٠٠٧: ٥٣)

لە گوتاری نیشتمان ناوەندیی حوزنی دا، بە یارمەتی حەدیسی «حب الوطن من الایمان» ڕوانگەیەکی نوێ بۆ نیشتمانی کورد، واتە کوردستان پێناسە دەکات و لەو بڕوایەدایە بیرنەکردنەوە لە نیشتمان، دەبێتە هۆی ئەوەی دین و ئایین بکەوێتە مەترسییەوە، ئەمە سەرەتای ڕوانگەیەکی نوێیە بۆ نیشتمان، کە بە غونچەی بەهارستانەوە دەست پێ دەکات کە لە ئەساسدا قودسیەت بە نیشتمان دەبەخشرێت و نیشتمانپەروەری وەک مەرجی ئیمان پێناسە دەکرێت.

٢-٣) یادکردنەوە و یادسڕینەوە:

«کورد پیاوی وەک ڕۆستەم، داستان و دارا و بەهمەن و جاماسب و زەردەشتیان پێگەیاند، تا قیامەت لە تایفی دەهر مەدحیان دەکات. (موکریانی، هەمان: ٥٤)

لە مێژوونووسی نەتەوە- تەوەر و مێژوونووسی ناسیۆنالیستی لەپێناو بەهێزکردنی وشیاری قەومی و هاندان و ڕێخستنی خەڵک بۆ یەکگرتن و یەکڕیزی، بەردەوام یاد لە سیمبۆلە نەتەوەییەکان دەکرێتەوە، تەنانەت بەردەوام سیمبۆلسازی دەکرێت و یادی هەندێک سیمبۆلی هاوبەش و ئایینی پەراوێز دەخرێت، بە واتایەک تووشی یادسڕینەوە دەکرێت.

حوزنی موکریانی لە غونچەی بەهارستاندا دەست بە یادسڕینەوەی سیمبۆلە ئایینییەکان دەکات و پەراوێزیان دەخات و بە پێچەوانەی سوننەتی پێشووی مێژوونووسییەوە، کە بە یادی کەسایەتی ئایینی و ستایشکردنی ئەوانەوە دەستی پێ دەکرد، ئیتر لە مێژوونووسی نەتەوەتەوەری غونچەی بەهارستان لە کەسایەتی و سیمبۆلە ئایینییەکان یاد ناکرێتەوە، بە واتایەک یادکردنەوەی کەسایەتییە ئایینییەکانی عەرەب وەک سامانی هاوبەشی کولتووری ئیسلامی لە گوتاری حوزنی جێگە و پێگەیان نامێنێت و لە بەرانبەردا یادکردنەوەی کەسایەتییە کوردییەکان وەک ئەولەویەتی نەتەوەسازی بۆ کورد لە غونچەی بەهارستاندا بەرجەستە دەکرێت.

حوزنی لە غونچەی بەهارستاندا چیتر وەک موسڵمانێک قسە ناکات و شانازی بە ئیماژ و سیمبۆلە ئایینییەکانی جیهانی ئیسلامەوە ناکات، پرسی پێوەندی کورد و ئیسلام لە بواری مێژوودا، دەخاتە پەراوێزەوە، بە واتایەک یادسڕینەوە دەکات و لەپێناو نیشاندانی جیاوازبوونی نەتەوەی کورد، ئەو پێوەندی و کەسایەتییانە دەسڕێتەوە، لە بەرانبەردا لەپێناو شانازیی مرۆڤی کوردەوە، یاد لەو کەسایەتی و سیمبۆلانە دەکاتەوە کە تەنیا پێوەندییان بە کوردەوە هەیە، یان بە هی کوردیان دەکات کە لەپێناو نەتەوەسازی و سازکردنی شانازی بۆ ئینسانی کورد و کۆمەڵگەی کوردیدا، یادکردنەوەیان بە پێویست دەزانێت، بۆ نموونە: یادی هورمزان پاشای لوڕستان، ئەسفندیار پاشای شەهرەزوور، بەهرام کوڕی فەرخزاد پاشای ئاوربایگان، یەزدی کوردیان، کیانیان، ڕۆستەم، کەیکاوس و دارا و... زیندوو دەکاتەوە و دەنووسێت:

«کوردستان پیاوی وەک توکلە و فەزڵوون و دەیسەم و سەلاحەدینی ئەیووبی و نادر و کەریم خانی زەند لە سەلاتینان هێنا وجوود». (موکریانی، هەمان: ٩٥-٧٥)

لێرەوە یادسڕینەوەی کەسایەتی و ئیماژە ئایینییەکان و یادکردنەوەی کەسایەتی و ئیماژە کوردییەکان لەپێناو نەتەوەسازیدا دەبێت بە بەشێک لە گوتاری غونچەی بەهارستان و بە گشتی ڕەوتی مێژوونووسیی حوزنی موکریانی.

٣-٣) بە ئەزەلی زانینی و کۆنینەسازیی میللەتی کورد:

کورد لە چەند دە هەزار ساڵانەوە تا ئێستا، هەر کوردن و خۆیان بە کورد دەزانن و لە عادات و ژیانی قەومیەتیان دەرنەچوون. (موکریانی، هەمان: ٦٢)

بە زاڵبوونی پرسی ناسیۆنالیزم و دیاردەی دەوڵەت- نەتەوە لە کۆتایی سەدەی نۆزدە و بە تایبەت سەرەتای سەدەی بیستەم لە کوردستان، مانای «میللەت» وەک چەمکی ئایینی و نەریتی و بە مانای شوێنکەوتووانی ئایین، بە کاریگەری لە گوتاری ڕۆژئاوایی بۆ مانایەکی نائایینی و بەربڵاوتر لەپێناو نەتەوەسازیدا بۆ مانای (na-tion) دەگۆڕێت.

لە گوتاری (حوزنی موکریانی)شدا وەک حاجی قادری کۆیی و مونەوەران و سیاسەتمەدارانی کوردی ئیستەنبوڵ، جیا لەوەی چەمکی «میللەت» مانای نوێ و نائایینی بەخۆوە دەگرێت و میللەت وەک نەتەوە (nation) پێناسە دەکات، بەڵکوو کورد وەک میللەتێکی ئەزەلی پێناسە دەکرێت.

لە گوتاری حوزنی دا میللەت دیاردەیەکی ئەزەلییە و شتێکی نوێ نییە، بە واتایەک لەو گوتارە میللەتی کورد تازە دروستکراو و ساختەکراو نییە، بەڵکوو لە ئەزەلەوە هەر بووە و کۆن و قەدیمیبوونی کورد وەک میللەت شتێکی تازە نییە، تەنانەت لای حوزنی کاتێک «بەشەر بە تەوەحوش لە کوێستانان و سەحرایاندا دەژیان و بە تاڵان و کوشتاری یەک و لە حاڵ بەدەوییاندا ڕایاندەبوارد، کورد بە جووت و چاندن و دانیشتن لە دێهاتدا بەسەریان دەبرد و ڕوو لە بڵندی و پێشکەوتن عادەتیان گرتبوو». (موکریانی، هەمان:٥٤)

حوزنی پێیوایە لە کۆنەوە تا ئێستا کورد هەر وەک میللەت بوونی هەبووە، تەنانەت «لە پێش عەرەباندا بە چەندان هەزار ساڵان لە تەمەدوونێکی تەواودا بوون». (موکریانی، هەمان:٥٤)

کەواتە بەمیللەتبوونی کورد لە گوتاری حوزنی دا شتێکی ساختەکراو و بەرهەمی بیری مۆدێرن نییە، بەڵکوو کورد لە سەرەتاوە تا ئێستا هەر میللەت بووە، ئەم ڕوانگەیە بۆ یەکەم جار لە غونچەی بەهارستاندا دەنگ دەداتەوە.

٤-٣) ڕابوردووسازیی و ستایشی کوردستانی کۆنارا:

«کورد حوکمداران و کۆمەئاباد و جەمشید و کەیانی و ساسانییان لە پێش ئیسلام پێگەیاندووە» (موکریانی، هەمان: ٥٤)

حوزنی لەسەر شێوازی مێژوونووسانی نەتەوەتەوەری ئەو سەردەمە، لەپێناو نەتەوەسازیدا بیر لە ئایدیۆلۆژیای نەتەوەسازیی دەکاتەوە و لەم پێناوەدا دەست دەکات بە «ڕابوردووسازیی»، بە واتایەک ساختەکردنی هەندێک سیمبۆلی کوردی و ستایشی کوردستانی کۆنارا و تاڕادەیەک ساختەکراو.

دیارە هەستکردن بە مێژوویبوون، سەرەتای هەست بە نەتەوەبوونە و بە واتایەک هەنگاوی سەرەکییە لەپێناو بەنەتەوەکردن، هەر لەم پێناوەدا

حوزنـی بـۆ نیشـاندان و سـەلماندنی مێژوویبوونـی کـورد، هەنـگاوی سـەرەکی هەڵدەگرێـت.

لـە گوتـاری (غونچـەی بەهارسـتان)دا، کـورد خـاوەن یەکـەم شارسـتانیەت، دامەزرێنـەری یەکـەم سیسـتمی پاشـایەتی، ئازاتریـن قـەوم، سـەرچاوەی ڕەگـەزی عیـلام، فـارس، بلـووچ، ئەفغـان و ئەرمـەن و کۆنتریـن قەومـی دنیـا پێناسـە دەکرێـت. (موکریانـی، هەمـان: ٦٢-٨) تەنانـەت کۆرش دامەزرێنـەری هەخامەنشییەکان، وەک کـورد نیشـان دەدرێـت. «میللەتـی کـۆرش، کـە پایتەختیـان کەرکـووش (کەرکـووک) بـوو، تایفـەی کـوردن و تەقالیـد و عـادات و ڕەوشـتیان بـۆ ئـەوە شـاهیدە» (موکریانـی، هەمـان: ٩٥-٧٥) گرنگتـر لـەوە ڕابوردووسـازیی دەگاتـە ئـەو جێگەیـە، کـە حوزنـی دەنووسـێت؛ لـە سـەرەتاوە تـا هاتنـی ئیسـلام، کـورد هـەر سـەربەخۆ بـووە. «موئەریخانـی ڕابـوردوو ئیسـپاتبوونی کەلیمـەی کـورد و میللەتـی کـورد و زوبـان و کوردسـتان و حکوومـەت و ئیسـتیقلالی کوردسـتان و ئیـدارە و حوکمڕانییـان بـە هەمـوو جۆرێـک دەکـەن». (موکریانـی، هەمـان: ٦٨)

پـاش ڕابوردووسـازیی، ستایشـی کوردسـتانی کۆنـارا کـە بـە لای (حوزنی)یـەوە سـەربەخۆ بـووە، خەڵکـی کـە خاوەنـی باشـترین ژیـان و ڕەوشـت و بەختەوەریی بووە، دەبێتـە بەشـێک لـە گوتـاری غونچـەی بەهارسـتان، لـەم پێوەندییـەدا بـۆ دۆزینـەوەی هـۆکاری دواکەوتوویـی ئێسـتای کۆمەڵگـەی کـوردی، ڕوو لـە تـورک و عـەرەب دەکات و وەک هـۆکاری سـەرەکی داڕمانـی سیاسـی و ئەخلاقـی و بـە گشـتی دواکەوتوویـی ئێسـتەی کۆمەڵگـەی کـوردی پێناسـەیان دەکات.

٥-٣) تورکدژی و عەرەبدژی و کوردپارێزی:

«... کـورد ئـەوەڵ کەسـێکن قانـوون و ئاییـن و قاعیدەیەکیـان هێنابـووە گـۆڕێ. لەنێـو تـەواوی بەشـەردا چاکترینـی تـەواو ئەدیان و ئاییناین بۆ عـەدل و بەدادترینـی هەمـوو قانوونێکـی ئینسـان قەبـووڵ کردبوو و نزیکترینـی عەقـڵ و ئینساف و تەبیعـەت بـوو، کـە خێـڵ و گـەل و قەبایلـی دیکـە بەکاریـان هێنابـوو». (موکریانـی، هەمـان: ٥٤)

حوزنـی دەیەوێـت ئـەوە بسـەلمێنێت کـورد وەک نەتەوەیەکـی خـاوەن مێـژوو و کۆنـارا و ئەزەلـی، خـاوەن شارسـتانیەت و ئـازا بـووە «تەئریـخ بـۆ ئـەو گەواهەیـدەر و شـاهیدە، میللەتـی کـوردی نەجیـب و ڕەشـید و سـەخی و زەکـی، ئازاترینـی ئەقوامـی ئارییـە... زەوی و ئەرازیـان لانکـی تەمـەدوون و پێشـکەوتن و بڵندییـە بـۆ قەباییلـی دیکـە». (موکریانـی، هەمـان: ٥٤) ئەگەرچـی ئێسـتا دواکەتـووە، دواکەوتوویـی بەرهەمـی هێرشـی تـورک و عـەرەب، تەنانـەت فەرهەنگـی عەرەبـە و لـەم بارەیـەوە دەنووسـێت: «بـێ موبالەغـە، تورک بـە غەیـرەز فەسـاد و تاڵانگـەری و بەدئەخلاقـی و تەوەحـوش و جەهـل و بێئیدراکییـان فێـری کوردان نەکـرد». (موکریانـی، هەمـان: ٩١)

هـەر لـەم بارەیـەوە ڕای وایـە هەرچـی شـتی خراپـە، کـەوا ئێسـتا لەنێـو کـورددا بـاوە، بەرهەمـی هاتنـی عەرەبـە. «کـورد هـەم دیـن و هـەم تەقلیـد و هـەم خورافـات و ئەفسـانەی جاهیلانـی عەرەبیـان بـە تـەواوی قەبـووڵ کـرد، لـەو ئەفسـانە و خورافاتانـەدا ئیشـتیهادیان کـرد، تەوسیعیان نیشـان دا، بەڵکـوو بـە بێتـرس دەڵێم؛ عولەمـا و مەشـایخی کـوردان، فەنانـی ئەفسـانە و درۆی خورافاتـی نەزانانـی عەرەبـن و لەسـەر ئوسـووڵی نەسـڵی ئـەو درۆ و ئەفسـانانە کتێـب و حاشـیە تەئلیفـات کـراوە... لاکیـن هـەر وەکـوو

بەحس کرا، تا زەمانی دەرکەوتنی ئیسلام، کورد بە موستەقیل لە بن ئالآی پادشای خۆیاندا دەژیان». (هەمان: ٩٤)

بە ڕای حوزنی کاریگەریی کولتووری عەرەب بووەتە هۆی پەرتەوازەیی کورد، لەم بارەیەوە دەنووسێت: «مولاحەزە دەکرێت لە ئەوەڵ دەرکەوتنی ئیسلامەوە تا ئەمڕۆ، عولەما و مونەوەرانی کوردستان بە بوغز و نیفاق و شیقاق و وێرانی کوردستان دەکۆشن. وەتەنیان لە زوبان و عادات و تەبایع و ژیان و ئاوەدانی و میللەت و قەومییەتیان مەحرووم کردن و خستیانە ژێر لینگی ئەعداوە، لە ئەحواڵ و تەئریخی خۆیان و ئەجدادیان بێخەبەر کردن. تەئلیفات و نووسین و خدمەتانیان بە زوبان عاداتی غەیری خۆیان دەست پێ کرد. بوون و ژیان و هەستی ئازادییان کردە فیدای هێندێک ئەشیای ناچیزە و مەوهوم و خەیاڵی وەتەن و میللەتیان لە دەست دەرخست» (هەمان: ٥٥)

پیاوانی ئایینی کە زۆرتر خەمی ئایین و خەلافەتیان بووە، لای حوزنی هۆکاری دواکەوتوویی کۆمەڵگەی کوردین، «چونکە ئەوان ڕۆژێک بۆ تەرەقی و پێشکەوتن و ئاوەدانی و ژیان و زانینی کوردەواری، موتەفەکیر نەبوون و نەیانخستە بیرەوە» (موکریانی، هەمان: ٩٠)

تورکدژی و عەرەبدژی وەک بەشێک لە گوتاری غونچەی بەهارستان لەپێناو دوو ئامانج و مەبەستی سەرەکیدایە، یەکەم جیاکردنەوەی کورد لە تورک و عەرەب و تەنانەت فارس. «کورد هەر کوردە، نە نیسبەتی لە عەرەب و نە لە تورک و غەیرە دەدرێت. کورد لە چەند دە هەزار ساڵانەوە تا ئێستا هەر کوردن و خۆیان بە کورد دەزانن» (موکریانی، هەمان: ٦٢) دووەم؛ خستنە ئەستۆی هۆکاری دواکەوتوویی کۆمەڵگەی کوردی لەسەر شانی تورک و عەرەب و هاندانی کورد بۆ گەڕانەوە بۆ ڕابوردوو و ڕێزگرتن لە شوناسی نەتەوەیی خۆیان، لەم پێناوەدا، واتە لە ڕێگەی گوتاری مێژوونووسانەوە دەیەوێت کورد وەک نەتەوەیەکی ئەزەلی و جیاواز پێناسە بکات و کۆمەڵگەی کوردی بۆ خۆشەویستی نیشتمان و هەستی نەتەوەیی هان بدات.

ئەنجام:

غونچەی بەهارستان، یەکەم مێژووی کورد و کوردستانە، کە بە زمانی کوردی و لە لایەن (حوزنی موکریانی)یەوە لە ساڵی (١٩٢٥) و بە کاریگەریی گوتاری نەوەی یەکەمی مونەوەرانی کوردی نیشتەجێ ئیستەنبوڵ و شکستی هەوڵی نەتەوەسازیی مونەوەران و سیاسەتمەدارانی کوردی ئەو سەردەمە، نووسراوە.

لە ڕوانگەی (حوزنی موکریانی)یەوە، مێژوو تەنیا «حیکایەت و چیرۆک» نییە، بەڵکوو «خۆناسی و ئەوی تر ناسی»یە، کە مرۆڤ «بۆ مەنزڵی ئازادی و سەربەستی» هان دەدات. (هەمان: ٥٨) بە واتایەک مێژوونووسی، ناوەندی خۆناسی و ئەوی تر ناسی و ڕێگەی گەیشتن بە ئازادی و سەربەستی کۆمەڵگەی کوردییە، کە (غونچەی بەهارستان) بەم ئامانجە نووسراوە.

غونچەی بەهارستان، سەرەتای دابڕانە لەو سوننەتە مێژووییە، کە مێژوونووسی بریتی بوو لە ناوچەگەرایی، ستایش و شەرعیەتبەخشی بە دەسەڵاتی سیاسی میرانی کورد و نووسینەوەی ڕووداوی سیاسی بە زمانی فارسی و عەرەبی و پەراوێزخستنی خەڵک و ڕابوردووی کوردستان.

غونچەی بەهارستان سەرەڕای هەندێ هەڵەی مێژوویی و گرفتی میتۆدی، لە ڕێگەی بەناوەندکردنی کوردستان و بە مەزن و کۆنارا نیشاندانی کورد و نیشتمانی کوردان، دەبێتە خاوەن گوتارێکی نوێ

لە ڕەوتی مێژوونووسی کوردی.

بەئایینیکردنی خۆشەویستی نیشتمان، ڕابوردووسازیی، عەرەبدژی و تورکدژی، ستایشی کوردستانی کۆنارا و ڕوانینی ئەزەلی بۆ کورد وەک نەتەوە، لە ڕیزی گرنگترین تایبەتمەندییەکانی گوتاری «غونچەی بەهارستان»ی حوزنی موکریانی یە، کە دەکرێت وەک سەرەتای گوتاری مێژوونووسانەی کوردی و بە واتایەک مێژوونووسیی نەتەوە تەوەری کوردی پێناسە بکرێت.

پەراوێزەکان:

١٥- جیا لە یارمەتیدانی پیرەمێرد بۆ چەندان ژمارەی ژین، حوزنی سێ ڕۆژنامەی «زاری کرمانجی ١٩٢٦ - ١٩٣٢»، «ڕووناکی ١٩٣٥ - ١٩٣٦» و دەنگی گیتی تازەی بڵاو کردووەتەوە.

١٦- لە بواری بابەتەوە زۆربەی ناوەڕۆکی غونچەی بەهارستان، نووسینەوەی قسەکانی ڕۆژهەڵاتناسان، بەبێ کەمترین ڕوانینی ڕەخنەگرانە و بە کوردیکردنی بەشێک لە مێژووی کۆنارای ئێرانە.

١٧- شەش ساڵ پاش بڵاوبوونەوەی غونچەی بەهارستان، ئەمین زەکی بەگ، مێژووی دیکەی کوردستان- تەوەری لە ساڵی (١٩٣١)دا بڵاو کردەوە. هەڵبەت لە هەمان ساڵیشدا و لە درێژەی پرۆژەکەی حوزنی «مێژووی ئومەرا و حوکمدارانی بەناوبانگی کوردستانی شارەزوور» وەک بەشی چوارەمی مێژووەکە بڵاو کردەوە.

سەرچاوەکان:

کوردی:

- ئەلاکۆم، ڕوهات (٢٠٠٥) کوردەکانی ئیستەنبوڵی کۆن. وەرگێڕانی ئەحمەد تاقانە، هەولێر، موکریانی
- بدلیسی، شەرەفخان (٢٠٠٦)، شەرەفنامە، وەرگێڕانی هەژار، هەولێر، ئاراس.
- بدلیسی، شەرەفخان (٢٠٠٧) شەرەفنامە، شەرەفخانی بدلیسی. مێژووی میرانی خانەدانی عوسمانی و پادشایانی ئێران و تورانی هاوچەرخیان، بەرگی دووەم، وەرگێڕاوی سەلاحەدین ئاشتی، سلێمانی، ژین.
- حاجی قادری کۆیی (١٣٩٠)، دیوانی حاجی قادری کۆیی، لێکۆڵینەوە و لێکدانەوەی سەردار حەمید میران و کەریم موستەفا شارەزا، لەسەر نووسینێکی نوێ بەپێی بۆچوونەکانی محەمەدی مەلا کەریم، سنە، کوردستان.
- حوزنی موکریانی (٢٠٠٧)، سەرجەم بەرهەمەکانی حوسێن حوزنی، بەرگی یەکەم، بە سەرپەرشتیی کوردستان موکریانی، هەولێر، ئاراس.
- مەزهەر، کەمال (٢٠٠٢)، حوزنی موکریانی ڕۆژنامەنووس و زاراوە مێژووییەکان، ڕۆژنامەڤانی، ژمارە (٩)، ساڵی سێیەم، هەولێر، سەندیکای ڕۆژنامەنووسانی کوردستان.
- زەکی بەگ، ئەمین (٢٠٠٦) خولاسەیەکی تاریخی کورد و کوردستان، سلێمانی، بنکەی ژین.
- زەنگەنە، عەبدوڵڵا (٢٠٠٢)،ماڵی کوردی تاڵان بردی، ڕۆژنامەڤانی، ژمارە (٩)، ساڵی سێیەم، هەولێر، سەندیکای ڕۆژنامەنووسانی کوردستان.

ڕۆژنامەکان:

- ڕۆژی کورد (ئیستەنبوڵ ١٩١٣)، ئامادەکردن و لێکۆڵینەوە: عەبدوڵڵا زەنگەنە، پێشەکیی ئیسماعیل شوکور، سلێمانی، بنکەی ژین، ٢٠٠٥.
- ڕۆژنامەڤانی، ژمارە (٩)، ساڵی سێیەم، هەولێر، سەندیکای ڕۆژنامەنووسانی کوردستان، ٢٠٠٢.
- کوردستان (١٨٩٨-١٩٠٢)، یەکەمین ڕۆژنامەی کوردی، کۆکردنەوە و پێشەکی: د. کەمال فوئاد، هەولێر، بنکەی ئەدەبی و ڕووناکبیریی گەلاوێژ، ٢٠٠٠.

- هەتاو (١٩٥٤-١٩٦٠)، بەرگی یەکەم، سدیق ساڵح، ڕەفیق ساڵح، عەبدوڵڵا زەنگەنە، پێشەکی و لێکۆڵینەوە: د. کوردستان موکریانی، هەولێر، بنکەی ژین، چاپخانەی باز، ٢٠١٠:

فارسی:

- انتخابی، نادر (١٣٩٠) ناسیونالیسم و تجدد در ایران و ترکیه، تهران، نگاره آفتاب.
- انتخابی، نادر (١٣٩٢) دین و دولت و تجدد در ترکیه، تهران، هرمس.
- بزارسلان، حمید (١٣٩٨) گفتارهای در خاستگاه ناسیونالیسم کرد، عباس ولی، بزارسلان و... ترجمەی کراد روحی، تهران، چشمه.
- پورگشتال، هامر (١٣٦٧) تاریخ امپراتوری عثمانی، ترجمه میرزا زکی، تهران، زرین.
- جی شاو، استانفور (١٣٧٠) تاریخ امپراتوری عثمانی و ترکیه جدید، مشهد، استان قدس رضوی.
- رئیس نیا، ڕحیم (١٣٦٨) ایران و عثمانی، تبریز، ستوده.
- فرامکین، دیوید (١٣٩٦) صلحی که همه صلح ها را برباد داد، ترجمه حسن افشار، تهران، ماهی.
- فیلد هاوس، دیوید (١٣٧٠) لایان، والاس، کردها، عرب ها و انگلیسی ها، ترجمەی حسن افشار، تهران، مرکز.
- لایان، والاس (١٣٧٠) کردها، عرب ها و انگلیسی ها، پیشگفتار فیلد هاوس، دیوید ترجمەی حسن افشار، تهران، مرکز
- مک داول، دیوید (١٣٨٣) تاریخ معاصر کرد، ترجمه ابراهیم یونسی، تهران، پانیذ:

ئینگلیزی:

- A.M.Hamilton(1937), road through Kurdistan. The narrative of an Engineer in Iraq, London.
- Mardin(2000) The Genesis of yong ottoman Thougt.New York: Syracuse University press.:11

* دوکتۆرای مێژووی هاوچەرخ و توێژەری مێژووی ئەندێشە لە کوردستاندا.